

De systeemwereld en de *commons* worden beide gedreven door wederkerigheid. Maar waar het bij de eerste gaat om gelijk oversteken, is bij de *commons* juist sprake van uitgesteld eigenbelang, gestoeld op generositeit en altruïsme. Ze hebben elkaar nodig, waarbij de *commoners* zorgen voor zuurstof, dynamiek en spanning, binnen veilige publieke kaders.

Generositeit als zuurstof in een wereld van commons

Epiloog¹

Kunstobject
De Melkfabriek van
Hannes Verhoeven,
Esbeek, 2018.
Fotografie: Gerard
Rooijackers

Het moet een surrealistisch gezicht geweest zijn. De koning van Nederland bestijgt in een afgelegen weiland een enorme koe. In juni 2018 brengt koning Willem-Alexander een verrassingsbezoek aan twee dorpen in de Brabantse gemeente Hilvarenbeek, onder de rook van Tilburg. Hij bezoekt er enkele succesvolle burgerinitiatieven, zoals een energie- en een zorgcoöperatie. Dat zorgt voor obligate plaatjes van een handenschuddende en zwaaiende vorst bij de dienstauto op straat en de rondleiding door burgemeester en betrokken medewerkers. Orde, protocol en draaiboek beheersen van begin tot eind het ritueel van de ontmoeting tussen vorst en onderdanen. Iedereen schikt zich in zijn of haar rol. Nou ja, behalve de eigenaar van het lokale transportbedrijf, die zijn truck voor de royale dienstauto stationeert. Als hij door heeft met wie hij van doen heeft, draait de chauffeur

het raampje omlaag, waarbij zijn verbazing vergezeld gaat van een aantal Brabantse krachttermen om de koning vervolgens driemaal met je of gij aan te spreken. Willem-Alexander moet lachen en blijft onverstoorbaar 'u' terugzeggen. Het symbool van de hiërarchische systeemwereld bezoekt *commoners* die hun eigen boontjes doppen. Een memorabele dag met als hoogtepunt letterlijk en figuurlijk de 8 meter hoge koe in dat weiland.

Waarheid als een koe

Deze koe, een metalen staketsel in de steigers in het buitengebied, is bekleed met circa 13.000 elkaar overlappende eikenhouten plankjes. Je zou eerder een groot geschubd monster verwachten dan een koe, maar het eindresultaat is heel herkenbaar, ja welhaast aambaar. Via een trap door de bek, de kop en de hals kom je in het binnenste van de koe, waar het principe van melkproductie wordt uitgebeeld. Het kunstwerk heet dan ook simpelweg de melkfabriek. Door openingen in de buik heb je een prachtig uitzicht over landschap en kerkdorp. Het is een werk van de jonge kunstenaar Hannes Verhoeven, geboren en getogen in Esbeek, waarin veel samenkomt dat ook voor deze aan kunst en maatschappelijk experiment gewijde *Boekman*, met veel aandacht voor *culture commons*, relevant is.

Iedere inwoner, jong en oud, heeft eigenhandig een plankje tegen de koe geschroefd. Ook de koning bij zijn bezoek. Als herinnering kreeg hij bij het afscheid een los plankje mee. Een simpel stukje hout als herinneringsobject en trots symbool van een lokale samenleving. Kunst wordt dan *community art*. Maar als je de dorps-

Kunstobject
De Melkfabriek van
Hannes Verhoeven,
Esbeek, 2018.
Fotografie: Gerard
Roijackers

bewoners een paar pallets met eikenhouten plankjes had gegeven was het hoogstwaarschijnlijk in de open haard terechtgekomen. Niemand had daar een koe als landmark met een verbindend verhaal in gezien. Je hebt dus demiurgen, bezielende verbeelders en voorgangers nodig met een visie en concreet ontwerp. Hieruit blijkt al hoe belangrijk kunst is voor goede *commoning*-projecten. En breder, hoe cultuur een gemeenschappelijke hulpbron is die niet geclaimd wordt maar vrij toegankelijk is. Cultuur niet als object van *commoning*, maar als een *open access good*, zoals Tine de Moor dat stelt in deze *Boekman*.

Een soort totemdier

Verbeeldingskracht is daarbij essentieel, ook als het gaat om *common*-gedreven burgerinitiatieven zoals coöperaties. Dat dit veel verder kan gaan dan een huisstijl met logo blijkt in Esbeek, waar in een laagdrempelige kunstroute het vertrouwde eigene in een ander, licht vervreemdend perspectief wordt geplaatst. Soms zorgt de tijd al voor die vervreemding met representaties van vroeger en nu. Hoe vreemd een koe voor stadse stoepenschijters ook moge zijn, voor de dorpingen is het een vertrouwd beeld, dat evenwel kantelt door bedrijfsbeëindigingen waarbij het traditionele agrarische gezinsbedrijf verdwijnt. Lege boerenschuren worden verhuurd voor het stallen van caravans of de productie van ecstasy en wiet. De lokale samenlevingen zijn op zichzelf aangewezen; ze zijn niet interessant voor marktpartijen en de overheid staat op afstand.

De bewoners zullen het dus zelf moeten doen – anders gebeurt er niks, zoals op de meeste plaatsen. Maar als je aan de inwoners vraagt wat er precies moet gebeuren, blijft het lang stil en worden de oplossingen gezocht in meer van hetzelfde. De democratische macht van het grote getal brengt een oplossing lang niet altijd dichterbij. De Amerikaanse autofabrikant Henry Ford kende dit probleem. Toen hij fin-de-siècle-consumenten vroeg naar hun wensen luidde het legendarische antwoord: snellere en sterkere paarden. Het idee om deze wens te vertalen in een voor een breed publiek toegankelijke aan de lopende band gemaakte auto maakte hem groot. Voordat Steve Jobs een iPad of iPhone had gepresenteerd, hadden de meeste mensen geen idee hoe onmisbaar de gecombineerde functies in het dagelijks leven voor hen zouden worden. →

Design dus, en in het geval van *commoners* heet dat dan doorgaans *social design*. Veel van de burgerinitiatieven zijn niet-dominant en drukken dan ook geen stempel op het landschap. Ze zijn voor de argeloze beschouwer nagenoeg onzichtbaar. Niet in Esbeek. Als je daar het dorp nadert kom je die houten koe als een soort totemdier tegen. Een markering van eigenheid waardoor je onwillekeurig beseft dat je het onvervreemdbare territorium van een groep ingaat. In koloniale termen werd dat simpelweg het leefgebied van een inheemse stam genoemd. Juist doordat de wereld van de *commons* zo ongrijpbaar is als een amorf rizoom – onzichtbare niet-hiërarchische vertakkingen – blijkt het goed te werken als kunstenaars er representeerbare vormen aan geven. Zoals die megakoe te Esbeek.

Een oude muis achter het behang

Wat de auteurs in dit themanummer met elkaar delen, is de zorg voor een goede omgang met het begrip *commons*. Het wordt, zelfs door bewindspersonen, te pas en te onpas gebruikt of hip naar believen ingevuld. Het is een buzzword dat een containerbegrip dreigt te worden waardoor het zijn waarde als analytisch instrument snel verliest. *Commoning* kan dan worden bijgeschreven in het rijtje van gedevalueerde termen zoals co-creatie – dat doet tegenwoordig immers iedereen die samenwerkt. Als Engels begrip lijkt het een interessante nieuwe muis die achter het cultuurpolitieke behang ritselt.

Gielen en Otte stellen terecht dat het Nederlandse equivalent van *commons* als modewoord lang niet zo sexy klinkt. ‘Gemeen’ heeft in het Nederlandse taalgebruik immers ook de connotatie van laag-bij-de-gronds in morele zin. Provocerend reppen zij dan ook in de titel van hun bijdrage over ‘Gemeen cultuurbeleid’. En dat *commons* allesbehalve nieuw zijn maakt Tine de Moor wel duidelijk door te wijzen op vroeg-moderne equivalenten van onder meer het moderne broodfonds (zie de bijdrage van Kim van der Meulen).

Om de spraakverwarring niet verder te vergroten heb ik de verschillende posities in de bijdragen aan deze *Boekman* in kaart gebracht. Op deze wijze kunnen we niet alleen het instrumentarium verder aanscherpen – alleen amateurs werken met bot gereedschap – maar tevens een

overzichtelijke dynamiek aanbrengen in de veelal als statisch weergegeven begripsposities.

Commons versus systeemwereld

De wereld van de *commons* waarin gemeenschappelijke hulpbronnen worden gedeeld en beheerd in sociale niet-hiërarchische processen, wordt veelal diametraal tegenover de zogeheten systeemwereld geplaatst. Dat is het domein dat gedomineerd wordt door markt en overheid, zeker in de huidige neoliberale samenlevingen. De *commons* bewegen zich in het gebied dat deze partijen laten liggen, of aan de burger overlaten, in de vorm van *civil society* met burgerinitiatieven. Overheden, marktpartijen en *commons* bewegen zich allemaal in het publieke domein. Dat is dus het speelveld.

Daar waar in de systeemwereld *open access goods*, zoals cultuur of lucht en water, worden geclaimd en vermarkt, worden ze in de wereld van de *commons* gedeeld en beheerd door collectieven. Individueel gebruik wordt daarbij ingeperkt ten behoeve van een vrij gebruik door de groep. Dat is essentieel anders in de systeemwereld, waarin bezit en eigenaarschap van het individu immers het sterkst in het rechtssysteem zijn gefundeerd. Vandaar dat veel procesenergie wordt opgeslokt door juridisering, controle en regulering waarbij de formele aspecten veel nadruk krijgen. Het gaat linksom of rechtsom eigenlijk altijd om rechten, en wanneer die rechten worden gedeeld, zoals in het geval van auteursrechten, dan spreken we meteen weer over een *creative commons*-wet. Want let wel, ook de wereld van de *commons* heeft behoefte aan afspraken, voorwaarden en regelgeving. Zij het dat deze niet worden opgelegd door externe directievoerders en instellingen, maar bij wijze van zelfbestuur door een relatief informeel collectief.

Voor buitenstaanders klinkt dit snel als anarchistisch of communistisch gedachtegoed, maar het gaat in de wereld van de *commons* vooral om solidariteit, vertrouwen en beheersing van risico's door te zorgen voor toereikendheid. Dit laatste betekent niet dat experiment en innovatie onbelangrijk zijn. Daar waar in de systeemwereld innovatie al op voorhand met concrete resultaatafspraken moet worden gegarandeerd, zijn *commoning*-projecten meer experimenteel van aard met niet zelden een open einde. Lastig beheersbaar dus, ook voor welwillende cultuur-

programma's zoals *Connected Action for the Commons* uit de systeemwereld van de European Cultural Foundation, zoals Maite García Lechner beschrijft. *Grassrooted bottom-up*, dat is voor velen wel het meest in het oog springende kenmerk van *commons*. Het lijkt een kunstje dat makkelijk te implementeren is, bijvoorbeeld door bewoners zeggenschap te geven. Maar participeren is in de praktijk veelal toch meer deelnemen dan deelhebben. Spannend wordt het als de twee werelden elkaar ontmoeten, als een marktpartij uit de systeemwereld bij een nieuwbouwproject 'aan de voorkant' van het proces een *commoning*-project inbouwt, zoals Jeroen Boomgaard en Erik Uitenbogaard uiteenzetten.

Zuurstof

Het handelen van *commoners* is per definitie politiek van aard, als standpuntgebonden activistische interventies in het samenleven. Hierbij is dissensus, het met elkaar van mening mogen verschillen, geen taboe. Integendeel. In de wereld van de *commons* gaat het niet zozeer om *safe stories* als wel om ontregelende cultuur met een angel. De systeemwereld is daarentegen gebrand op consensus. Het polderen, net zo lang praten en onderhandelen tot iedereen met een werkbaar compromis akkoord gaat, heeft Nederland internationaal politiek gestereotypeerd als poldermodel. Sociaaldemocraat Wim Kok werd er groot mee, en ook de liberalen na hem hebben het pragmatisch omarmd. Maar niet lang meer. In plaats van verschillen opheffen door bonding, kunnen we leren van de *commoners* die doorgaans niet bang zijn voor confrontaties en juist verschillen respecteren door ze te overbruggen. In dit proces van *bridging* blijven beide oevers (kant en overkant zou Drs. P zeggen) hun eigenheid en autonomie behouden, maar de onderlinge relatie wordt anders.

Dit spel van extrapoleren biedt weliswaar informatie over de mogelijke dynamiek binnen beide werelden, maar ontnemt ons evenwel zicht op de onderlinge dynamiek. En dat is wat ik in aanvulling op de bijdragen in dit themanummer graag wil benadrukken. Tussen de alternatieve wereld van de *commons* en de normatieve systeemwereld bestaat mijns inziens een cyclische dynamiek. De motor hiervan zijn twee verschillende opvattingen van reciprociteit. Hieronder verstaan we wederkerigheid in de zin

van 'ik geef opdat gij geeft'. Een soort sociaal contract, waarbij in de systeemwereld de zogeheten *balanced reciprocity* de norm is: ik krijg precies dezelfde waarde retour en wel per direct. Gelijk oversteken dus. In de wereld van de *commons* is juist sprake van *generalized reciprocity*: evenzeer wederkerig maar niet afgewogen en voorzien van een lange adem. Een uitgesteld eigenbelang van het individu dus, waarbij een beroep wordt gedaan op eigenschappen als generositeit en altruïsme. Dit nu is de zuurstof die *commoners* en kunstenaars in het delen en beheren van publieke goederen blazen. En aanzien lucht als een *open access good* bij uitstek geldt, lijkt me de metafoor van zuurstof heel toepasselijk. Beide werelden zijn *facts of life* en hebben elkaar nodig. Wordt de systeemwereld te hiërarchisch gejuridiseerd tot een claimcultuur, dan kunnen generositeit en vertrouwen uit de wereld van de *commons* lucht geven. En andersom hebben *commoners* behoefte aan veilige kaders die de competenties van de eigen groep overstijgen. Een soort contrastharmonie dus, waarbij – eerlijk is eerlijk – de *commoners* voor dynamiek en spanning zorgen. Overigens ook als het gaat om minder fraaie aspecten, zoals vriendjespolitiek, ongewenste patronage en uitsluiting. Het harmonieuze begrip *mienskip* als drager van het succesvolle Leeuwarden-Fryslân 2018 kreeg in de finale nog een onvoorzien rauw randje met de uitverkiezing van nota bene blokkeerfries tot woord van het jaar 2018. We zijn nog lang niet klaar, was dan ook de adequate reactie daar. Veel werk aan de winkel, dat geldt ook voor de wereld van de *commoners* die niet gediend is met valse romantiek. ●

Noot

- 1 Een deel van dit artikel verscheen tevens in Rooijackers, G. (2019) *Van onderop: de (on)macht van de gemeenschap*. Tilburg: BrabantKennis. (www.brabantkennis.nl/publicatie/van-onderop-de-on-macht-van-de-gemeenschap)

Gerard Rooijackers is cultuurwetenschapper en adviseur van de Raad voor Cultuur. Voor de provincie Noord-Brabant deed hij onderzoek naar *commons*